

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA
«CHAQIRUV – ANGLASH – REFLEKSIYA» TEXNOLOGIYASI ASOSIDA
O'QUVCHILARNING TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Alimova Mavluda Adiz qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrası v.b. dotsenti, p.f.f.d. (PhD).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23343551>

Annotatsiya. Tezida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi alohida usullar to'plami emas, balki maqsad, bosqichlar, usullar va baholashdan iborat yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqiladi. «Chaquiruv – anglash – refleksiya» tuzilmasini «Ona tili va o'qish savodxonligi» darsiga moslashtirish yo'llari, har bir bosqich uchun usullar, o'zbek tilining xususiyatlarini hisobga olgan nutqiy qoliplar hamda texnologiyani qo'llashdagi xatarlar va ularning oldini olish choralari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, pedagogik texnologiya, chaquiruv, anglash, refleksiya, o'qish savodxonligi, boshlang'ich sinf, ona tili, Insert, o'zaro o'qitish.

DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING SKILLS IN NATIVE LANGUAGE
AND READING LITERACY LESSONS ON THE BASIS OF THE «EVOCATION –
REALIZATION OF MEANING – REFLECTION» TECHNOLOGY

Abstract. The thesis considers the technology of developing critical thinking not as a set of separate techniques but as an integral system of goals, stages, techniques and assessment. Ways of adapting the «evocation – realization of meaning – reflection» structure to «Native Language and Reading Literacy» lessons are proposed, together with techniques for each stage, speech frames that take into account the features of the Uzbek language, and the risks of applying the technology and measures to prevent them.

Keywords: critical thinking, pedagogical technology, evocation, realization of meaning, reflection, reading literacy, primary school, native language, INSERT, reciprocal teaching.

«O'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish» texnologiyasi MDH va Markaziy Osiyo maktablarida keng tarqalgan bo'lib, uning «chaquiruv – anglash – refleksiya» tuzilmasi ko'plab o'qituvchilarga tanish [1; 2]. Biroq amaliyotda bu texnologiya ko'pincha alohida usullar – klaster, Insert, sinkveyn – to'plamiga aylanib qoladi: usul darsga «bezak» sifatida kiritiladi, o'quvchining fikrlash jarayoni esa maqsadli boshqarilmaydi. Natijada dars faol ko'rinsa-da, tanqidiy fikrlashning asosiy amallari – savol qo'yish, dalilni baholash, asosli xulosa chiqarish va o'z fikrini nazorat qilish – tizimli rivojlanmaydi.

Mamlakatimiz uchun bu masala alohida ahamiyatga ega. Milliy o'quv dasturi asosida boshlang'ich sinflarda «Ona tili va o'qish savodxonligi» integratsiyalashgan fani joriy etildi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-son Farmonida esa o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va berilgan materialni tahlil qila olish ko'nikmalarini baholash belgilandi [3]. PIRLS 2021 tadqiqotida respublikamiz 4-sinf o'quvchilari 437 ball to'plagani (xalqaro shkala o'rtasi – 500 ball) [4] matnni talqin qilish va baholash ko'nikmalarini maqsadli rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Biz pedagogik texnologiyani maqsad, mazmun, bosqichlar, usullar va natijani baholashni o'zaro bog'laydigan, takrorlanadigan va oldindan belgilangan natijaga olib keladigan tizim sifatida tushunamiz. Shu nuqtai nazardan «chaqiruv – anglash – refleksiya» tuzilmasi o'qish darsining tabiiy mantiqiga mos keladi: matnni o'qishdan oldin, o'qish jarayonida va o'qishdan keyin bajariladigan ishlarning har biri tanqidiy fikrlashning muayyan amalini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Chaqiruv bosqichining vazifasi – o'quvchining mavzu bo'yicha mavjud bilimini faollashtirish, unda savol va qiziqish uyg'otish. Bu bosqichda sarlavha va rasm asosida mazmunni bashorat qilish, «Bilaman – Bilishni xohlayman – Bilib oldim» jadvalining dastlabki ikki ustunini to'ldirish, mavzu bo'yicha klaster tuzish kabi usullardan foydalaniladi [1]. Tanqidiy fikrlash nuqtai nazaridan bu bosqichning asosiy natijasi – o'quvchining o'z farazi va o'z savoli: keyingi bosqichda u matnni aynan shu faraz va savolni tekshirish uchun o'qiydi.

Anglash bosqichida o'quvchi matn bilan bevosita ishlaydi. Insert usulida matn belgilar bilan o'qiladi: «V» – bilardim, «+» – yangi ma'lumot, «-» – boshqacha o'ylagandim, «?» – tushunmadim yoki savolim bor [1]. Matnni bo'lib-bo'lib o'qish va har bir to'xtashda keyingi voqeani bashorat qilish o'quvchini o'z farazini matn bilan solishtirishga o'rgatadi. 3–4-sinflarda A. Palincsar va A. Brownning o'zaro o'qitish usulidagi to'rt rol – bashorat qiluvchi, savol beruvchi, tushunarsiz joyni aniqlashtiruvchi va xulosa chiqaruvchi – guruh a'zolari o'rtasida taqsimlanadi [5]. Bu bosqichda o'qituvchi «Buni matnning qayeridan bilding?» savolini muntazam beradi, chunki tanqidiy fikrlashning markazida fikrni matndan dalil bilan asoslash turadi.

Refleksiya bosqichida o'quvchi o'qilgan matn asosida o'z fikrini shakllantiradi va uni dastlabki farazi bilan solishtiradi. «Bilib oldim» ustunini to'ldirish, sinkveyn tuzish va «Fikr – dalil – xulosa» tuzilmasidagi qisqa matn yozish shu maqsadga xizmat qiladi. Refleksiyaning eng muhim savoli – «Matnni o'qigach, fikrim o'zgardimi? Nima uchun?» – o'quvchini o'z fikrlash jarayonini nazorat qilishga o'rgatadi.

Texnologiyani o'zbek tilidagi darsga moslashtirishda til xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Birinchidan, fikrni dalillash uchun nutqiy qoliplar o'zbek tili grammatikasiga tayanadi: «Menimcha, ..., chunki matnda ... deyilgan. Demak, ...». Bu qolip ona tili darslarida o'rganiladigan bog'lovchi va kirish so'zlarni («chunki», «shuning uchun», «demak», «menimcha») tanqidiy fikrlash vazifasi bilan bevosita bog'laydi. Ikkinchidan, sinkveyn tuzilmasi (bitta ot, ikkita sifat, uchta fe'l, to'rt so'zli gap, bitta sinonim) o'quvchilarni so'z turkumlarini amalda farqlashga undaydi; shu tariqa refleksiya grammatik bilimlarni mustahkamlash vositasiga ham aylanadi. Uchinchidan, 1–2-sinflarda bosqichlar asosan og'zaki shaklda va rasmlar yordamida, 3–4-sinflarda esa yozma shaklda tashkil etiladi.

Masalan, masalni o'qish darsida chaqiruv bosqichida o'quvchilar sarlavha va rasmga qarab masal kimlar haqida ekanini va qanday tugashini taxmin qiladi; anglash bosqichida matnni ikki qismga bo'lib o'qiydi, birinchi qismdan keyin yakunni bashorat qiladi va Insert belgilarini qo'yadi; refleksiya bosqichida masal xulosasiga qo'shilish yoki qo'shilmasligini «Menimcha ..., chunki ...» qolipida asoslaydi va o'z taxminini masal yakuni bilan solishtiradi. Shu tariqa uchala bosqich bitta maqsadga – masal mazmunini baholash va o'z fikrini asoslashga bo'ysunadi.

Texnologiyani qo'llashda uchta xatarni hisobga olish lozim. Birinchisi – formalizm: usul maqsadsiz qo'llanadi. Bunga qarshi har bir usul uchun u qaysi tanqidiy fikrlash amalini rivojlantirishi oldindan belgilanadi. Ikkinchisi – vaqt yetishmasligi: uch bosqichni bir darsga sig'dirish qiyin. Shu sababli bitta darsda har bir bosqich uchun bittadan usul tanlanadi. Uchinchisi – o'qituvchi hukmronligi: savollarni faqat o'qituvchi beradi. Buning oldini olish uchun chaqiruv bosqichida o'quvchilar savollari yozib qo'yiladi va refleksiya bosqichida ularga qaytiladi.

Texnologiya samaradorligi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash rivojlanganligining reproduktiv, izlanuvchan va ijodiy darajalari orqali baholanadi [6]: reproduktiv darajada o'quvchi matndagi axborotni qayta aytadi, izlanuvchan darajada axborotni taqqoslaydi va fikrini matndan dalil bilan asoslaydi, ijodiy darajada esa muqobil nuqtai nazar va yechim taklif etib, o'z fikrini baholaydi.

Avvalgi tadqiqotimizda individual yondashuvning tahliliy va mulohaza yuritish ko'nikmalarini shakllantirishdagi muhim o'rni ko'rsatilgan edi [7]; shu bois usullar o'quvchilarning darajasiga qarab tabaqalashtiriladi.

Xulosa: «chaqiruv – anglash – refleksiya» texnologiyasi «Ona tili va o'qish savodxonligi» darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositasi bo'lishi uchun u alohida usullar to'plami sifatida emas, balki har bir bosqichi tanqidiy fikrlashning muayyan amaliga yo'naltirilgan yaxlit tizim sifatida qo'llanishi hamda o'zbek tilining grammatik xususiyatlari va o'quvchilarning yosh imkoniyatlariga moslashtirilishi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun har bir bosqich usullari va ular rivojlantiradigan tanqidiy fikrlash amallari ko'rsatilgan metodik xarita ishlab chiqish.
2. O'zbek tilidagi nutqiy qoliplar («Menimcha ..., chunki ...», «Demak, ...») to'plamini 1–4-sinflar kesimida tuzib, darslik topshiriqlariga kiritish.
3. Malaka oshirish kurslarida texnologiyani formal qo'llash xatarlari va ularning oldini olish yo'llarini amaliy mashg'ulotlar orqali o'rgatish.
4. Texnologiya samaradorligini reproduktiv, izlanuvchan va ijodiy darajalar bo'yicha aniqlash uchun diagnostik vositalar ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. – М.: Просвещение, 2004.
2. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Критическое мышление: технология развития. – СПб.: Альянс-Дельта, 2003. – 203 с.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi «Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-79-son Farmoni // <https://lex.uz>
4. Mullis I.V.S., von Davier M., Foy P., Fishbein B., Reynolds K.A., Wry E. PIRLS 2021 International Results in Reading. – Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center, 2023.
5. Palincsar A.S., Brown A.L. Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities // *Cognition and Instruction*. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – P. 117–175.

6. Alimova M.A. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: ped. fan. bo'yicha fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Buxoro, 2025.
7. Alimova M.A. Methodological improvement of developing critical thinking skills in primary school students in native language and reading lessons // Pedagogical Education. – 2025. – Vol. 6, No. 8. – P. 6–11.